

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏHMƏD AĞAOĞLU YARADICILIĞI TÜRKiYƏ ƏDƏBİ, İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Mədinə Adil qızı Karahan**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin “Dillər və ədəbiyyatlar” departamentində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Filologiya elmləri doktoru, professor**
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

Rəsmi opponetlər: **filologiya elmləri doktoru, professor**
Ali Yavuz Akpınar

filologiya elmləri doktoru, professor
Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şahbaz Şamı oğlu Musayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri: _____ **AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya**
elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: _____ **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın sədri: _____ **filologiya elmləri doktoru, professor**
Vaqif Soltan oğlu Verdiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənilmə səviyyəsi. XX əsr tariximizin ədəbi, ictimai düşüncəsində və siyasi həyatında böyük rolu olan Əhməd bəy Mirzə Həsən oğlu Ağayevin (Ağaoğlu) (1869-1939) yaradıcılığı yalnız Azərbaycanda deyil, həm də Türkiyədə, türk dünyasında, eləcə də Avropada geniş yayılmış, onun fəaliyyəti və əsərlərinin ictimai proseslərə təsiri böyük olmuşdur. Fransa və Azərbaycanda, 1909-cu ildən sonra isə Türkiyədə yazıb-yaradan böyük ictimai fikir adamı olaraq, onun siyasi, ictimai, ədəbi-bədii yaradıcılığı mövzu və problem baxımından son dərəcə zəngin olduğu kimi, həm də xalqının ictimai-siyasi həyatı ilə birbaşa bağlıdır. Ə.Ağaoğlu altı illik Paris həyatında yalnız təhsil almamış, həm də fransız alimləri və Fransada yaşayan gənc türklər ilə sıx əlaqə quraraq gündəmi məşğul edən müzakirələr aparmışdır. Dövrün böyük Şərqi mütəfəkkiri, filosofu və islahatçısı Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1838-1897) ilə tanışlığı onun fikirləri, ideyalarında mütərəqqi və islahatçı meyilləri gücləndirir. Fransa alimlərinin ona burada qalıb elmi işlə məşğul olmasına dair təkliflərinə baxmayaraq, ölkəsinə dönüb xalqına xeyir verməyi düşünən Ə.Ağaoğlunun həyatı və yaradıcılığının ən zəngin və çətin bir mərhələsi başlayır. Rusca "Kaspi" (1881-1919) qəzetindəki məqalələri ilə xalqın milli ictimai mücadiləsinə başlayan publisist sonrakı fəaliyyətində bu prioritet istiqaməti axıradək qoruyub saxlamışdır. 1905-ci ildə Qafqazda çar Rusiyası siyasətinin davamı olaraq baş verən erməni terrorizmi Ə.Ağaoğlunun da fəaliyyətinin yönünü və istiqamətini dəyişir. Ə.Ağaoğlu bu fəaliyyəti ilə milli kimliyi tanıtdığı kimi, çar Rusiyasının Qafqazda erməniləri müdafiə etdiyini, terrora dəstək verdiyini açır. "Difai" (1906) təşkilatının yaradılması da məhz xalqın milli müqavimət hissini qaldırmaqdan irəli gəlmişdir. O, "Həyat" (1905-1906), "İrşad" (1905-1908) qəzetlərindəki məqalələrində xalqın ictimai-siyasi təfəkkürünün formalaşması istiqamətində yeni ideyalar verir, "Difai" təşkilatının hərəkətverici qüvvələrindən biri olması ilə milli mücadilə yolunda yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuş olur. Lakin Qafqaz canişini Vorontsov Daşkovun onu həbs etdirərək sürgünə göndərmək istəməsi və həyatı üçün təhlükənin yarandığı vaxt Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalır. Onun

zəngin yaradıcılığı və ictimai-siyasi fəaliyyətinin böyük bir hissəsi Türkiyə ilə bağlıdır.

Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığının və ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin otuz ili Türkiyədə keçmişdir. Bu müddətdə o, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə cəmiyyəti üçün ölçüyəgəlməz dərəcədə işlər görmüşdür. Bu işlərdən biri Azərbaycan və Türkiyə, eləcə də türk dünyası siyasi tarixində, xalqın şüurunda milli düşüncəni inkişaf etdirmək idi. Onun həm yaradıcılığında, həm də fəaliyyətində milliyyətçilik, vətəncilik, türkçülük amili mühüm rol oynayır.

Yaradıcılığının və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri isə Türk-müsəlman dünyasında qərbləşmə, modernləşməni nəinki təqdir etmək, həm də onun yollarını göstərməkdən ibarət idi. Bu istiqamət onu türk dünyasında türkçü kəsim olaraq tanıtmış, sovet elmi tərəfindən isə pantürkist kimi damğalanaraq vətəninə yaradıcılığının araşdırılması uzun müddət qadağan olunmuş, sovet rejimi tərəfindən bir islamçı, panislamist kimi qələmə verilmişdir. Bu da onun islamın dünəni, bu günü və problemlərilə bağlı elmi yazılarının dərc olunmasından, yeni fikir və ideya müəllifi olmasından irəli gəlirdi. Ə.Ağaoğlunun Türkiyədəki yaradıcılığında türk-islam istiqamətləri birləşməklə yanaşı, onların yanaşı hərəkət etmələrinin nəzəri əsasları da yaradılmışdı.

Görkəmli fikir adamının Türkiyədəki dərnəkçilik və mətbuat fəaliyyəti sistemliliyi, yenilikçiliyi ilə yeni bir yolun, ictimai-siyasi tendensiyanın əsasını qoyur. Ə.Ağaoğlunun həm də Türkiyədə müxalifət institutunun yaradılmasında və liberalizm, demokratiya, idarəetmədə yenilikçilik görüşlərinin formalaşmasında müəyyən rolu olmuşdur. Bütün bu sıx ictimai, siyasi fəaliyyətlə yanaşı, Ə.Ağaoğlu həm də zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun yaradıcılığı ilə fəaliyyəti bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Onlarla ədəbi, elmi, alleqorik, didaktik əsərlərində yeni cəmiyyət, dövlət, din, islam, hökumət, əxlaq və fərd, demokratiya, cəmiyyət və s. anlayışlarına yeni düşüncə stereotipləri nöqtəyi nəzərindən yanaşmışdır. “Türk təşkilatı əsasiyyəsi” (1925), “İngiltərə və Hindistan” (1929), “Dövlət və fərd” (1933), “Sərbəst insanlar ölkəsində” (1930), “1500 ilə 1900 arasında İran” (1934), “İran və inqilabı” (1941), “Üç mədəniyyət” (1927), “Mən nəyəm” (1939), “İxtilalı, inqilabı” (1942), “Könülsüz olmaz” (1941), “Sərbəst firqə

xatirələri” (1969) və s. onlarla fundamental ədəbi, bədii, didaktik əsərləri Türkiyə və Azərbaycan bədii düşüncəsini zənginləşdirən əsərlərdəndir. Əhməd bəy Ağaoğlunun Türkiyədə yazılmış əsərlərinin bir araya gətirilərək araşdırılması yaradıcılığının bütövlüyünü təmin etmək baxımından önəmlidir. Böyük mütəfəkkirin əsərləri dövrünün ən aktual, vacib, həlli gərəklı məsələlərinə həsr edilib. Bu zəngin irsin araşdırılması ədəbiyyatşünaslığımızın ən aktual problemlərdəndir.

Görkəmli publisistin və fikir adamının yaradıcılığında milli, türkçü, dövlətçi, hüquqçu dəyərlər, liberal, demokratik təcrübə xüsusi yer tutduğundan, sovet dövründə vətəində burjua publisisti kimi qələmə verilmiş, haqqında tədqiqatlar aparılmamış, yalnız tənqid hədəfi edilmişdir. Hətta 70-ci illərdə dərc edilən "Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası" kitabında onun kiçik tərcümeyi-halı verilsə də şəkli dərc olunmamışdır. Kiçik tərcümeyi-halında isə onun "panislamist və pantürkist ideyalar təbliğ etməsi", "inqilabi hərəkata və proletar beynəlmiləçiliyinə qarşı" çıxdığı önə çəkilməmişdir. Yalnız 80-ci illərin əvvəllərində ilk dəfə "Fikrin karvanı"¹ kitabında Ə.Ağaoğlu ilə bağlı, belə demək mümkün olarsa, müsbət yöndə oçerk dərc edilmişdir. Həmin onilliyin sonunda isə Kamal Talıbzadənin "Azərbaycan" jurnalında "Əhməd Ağaoğlu" məqaləsi və publisistin "Rus ədəbiyyatının səciyyələri" əsərindən bir parça dərc edilmişdi.² Şahnazər Hüseynovun "Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşü"³ monoqrafiyası publisistin yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda dərc edilmiş ilk monoqrafiyadır. Son illərdə isə Ə.Ağaoğlunun əsərlərinin dərc olunması və haqqında yazılan məqalələrdə xeyli intensivlik hiss edilir. Filologiya elmləri doktoru Vilayət Quliyevin "Ağaoğlular", "Son illərin yazıları" kitablarında⁴ yazıçı-publisistin həyatının və yaradıcılığının bir çox məqamları açılır. Ə.Ağaoğlunun "Seçilmiş əsərləri"nin "Ön

¹Fikrin karvanı. Bakı: "Yazıçı", 1984, 348 s.

² Talıbzadə K. Əhməd Ağaoğlu. "Azərbaycan", 1989, N1, s. 135-146; Talıbzadə K. Əhməd Ağaoğlu və onun "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri" əsəri. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: "Azərənşr", 1994, səh. 305-328

³ Hüseynova Ü. Əhmədbəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı, «Nurlan», 2006

⁴ Quliyev V. Ağaoğlular, Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1997; Quliyev V. Son illərin yazıları. Bakı: 2009,

söz"ündə⁵ onun yaradıcılığı və əsərləri geniş təhlil edilir. Bu yaxınlarda isə mərhum Əziz Mirəhmədovun "Əhməd bəy Ağaoğlu"⁶ monoqrafiyası dərc edilmişdir. Monoqrafiya ədəbiyyatşünasın ölümündən də (2002-ci il) xeyli əvvəl yazılmasına baxmayaraq yalnız bu günlərdə işıq üzü görmüşdür. Ədəbiyyatşünaslardan Vaqif Sultanlı, Mübariz Süleymanlı, Bədirxan Əhmədov, Aydın Balayev və b. məqalələrində isə Türkiyə yaradıcılığı bu və ya digər şəkildə tədqiqatə cəlb edilir.

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə yaradıcılığına və fəaliyyətinə mühacir həyatı yaşadığı ölkədə də böyük maraq göstərilmişdir. Ahmed Mumçu və Səbahəddin Şimşir, Ebru Kayabaş, Hakkı Uyar, Fahri Sakal, Özcan Ufuk, Fəxrəddin Gülsevən, Gülseren Akalın, Sadoğlu Hüseyin, Taha Akyol, Yüce Nuri və b. tədqiqatçılar müxtəlif problemlərlə bağlı bu və ya digər şəkildə onun yaradıcılığına müraciət etmişlər.⁷ Lakin burada aparılan araşdırmaların əksəriyyəti də daha çox onun ictimai fəaliyyətinə yönəlmiş, əsərlərinin bir çoxu hərtərəfli tədqiqatdan, demək olar ki, kənarda qalmışdır. Ə. Ağaoğlunun yüzlərlə məqalələri, onlarla fəlsəfi, didaktik, əxlaqi əsərləri, xatirələri, məktubları onun Türkiyədəki yaradıcılığı və fəaliyyətini bütün istiqamətlərdən təhlil etmək üçün ən yaxşı yol olardı.

⁵ Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu. Ön söz". Ə. Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri", Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, səh. 3-15

⁶ Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu, Bakı, «Ərgünəş» nəşriyyatı, 2014 s.

⁷ Ahmet Mumçu, Ankara Adliye Hukuk Mektebinden Ankara Universitesi Hukuk Fakultesine (1924-1975). Ankara, Ankara Universitesi Hukuk Yayınları, 1977, s. 66-67; Akalın Gülseren. Türk düşünce ve siyasi hayatında Ahmet Ağaoğlu. 1999; Şimşir Sebahattin. Tarihten günümüze Türkiyede yaşayan Azərbaycan Türkleri, Ankara, Berikan Yayinevi, 2013; Çekic R. Ahmet Ağaoğlu: hayatı ve eserleri üzerine bir çalışma. 1994; Ebru Kayabaş, Bir yavuz hükukçu-Ahmet Ağaoğlu. UHFMC C. LXX, S. 1, s. 441 - 452, 2012; Fahri Sakal, Ağaoğlu Ahmet bey, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, 248 s.; Hakkı Uyar, 1930-larda Türkiye Basınında "Liberal Mühalifet": Ağaoğlu Ahmetin "Akın" qazetesi, Toplumsal tarih, sayı, Mayıs 1997, s. 43-50; Gülseven Fahrettin, Ahmet Ağaoğlunun hayatı, fikirleri, siyasi ve sosyal mücadeleleri. "Azerbaycan" dergisi, 1989, Sayı: 268, s. 72-109; Özcan Ufuk. Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliği: yüzyıl Dönümünde Batıcı bir Aydın, İstanbul, Donkişot Yayinevi, 2002; Şimşir Sebahattin. Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920-1991), Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 2000; və s.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırmanın əsas obyektı Ə. Ağaoğlunun Türkiyədəki ədəbi, ictimai-siyasi və publisistik fəaliyyəti, çoxtərəfli yaradıcılığıdır. Tədqiqat işinin predmetini isə Ə. Ağaoğlunun məqalələri, elmi-fəlsəfi əsərləri, xatirələri, məktubları və onun yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar təşkil edir. Eyni zamanda, Ə. Ağaoğlu ilə bağlı Türkiyənin Ankara Milli Kitabxanasında, İstanbul Bəyazid Kitabxanasında, Azərbaycanda, qismən də Avropada aparılan araşdırmalara da yeri gəldikcə müraciət olunmuş, Türkiyədə yaşayan Ə. Ağaoğlu araşdırıcıları prof. Fəhri Sakal və prof. Ufuk Özcanla sıx əməkdaşlıq edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işi bədii irsin elmi- nəzəri cəhətdən öyrənilməsində tarixilik prinsipinə əsaslanaraq tarixi-müqayisəli tədqiqat metodu əsasında yazılmışdır. Tədqiqatın xarakteri həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi mühitini müqayisəli şəkildə öyrənməyi və paralel araşdırma aparmağı tələb etdiyindən elmi-bədii irsin müqayisəli tədqiqinə üstünlük verilmişdir. Bir çox problemlərin (mədəniyyət, islamçılıq, türkçülük, millətçilik, avropaçılıq, liberalizm, demokratiya və s.) araşdırılması zamanı mövcud nəzəri fikir və metodoloji meyillərdən və ədəbi əlaqələrdən də istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Zəngin yaradıcılığa malik Əhməd Ağaoğlunun Türkiyə yaradıcılığı öz vətəninə ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırma mövzusu olmuşdur. Tədqiqata Ə. Ağaoğlunun Türkiyədə yazdığı əsərlər, məqalələr, çoxyönlü fəaliyyət istiqamətləri və onun haqqında yazılmış tədqiqatlar cəlb edilmişdir. Tədqiqatın aşağıdakı elmi yenilikləri vardır:

-Ə. Ağaoğlunun həyatı, mühiti və fəaliyyəti ilk dəfə olaraq, Azərbaycan və Türkiyə kontekstində araşdırılaraq tərcümeyi-halı bütövləşdirilir və həyatının bir çox məqamlarına aydınlıq gətirilir.

-Ədəbi və elmi yaradıcılığı ayr-ayrı əsərlər əsasında araşdırılır.

-Kulturoloji görüşləri tədqiq edilir.

- "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri ilk dəfə tədqiq edilir, müəyyən nəticələrə gəlinir və ədəbi-ictimai fikrimizdəki yeri müəyyənləşdirilir.

- "Mən kiməm", "Könülsüz olmaz", "Tanrı dağında", "Üç mədəniyyət" və s. əsərləri ilk dəfə olaraq ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən dəyərləndirilir.

-Ə.Ağaoğlu yaradıcılığı və fəaliyyəti ilk dəfə olaraq mərhələlərə bölünür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Ə.Ağaoğlunun Türkiyə yaradıcılığını araşdırmaqdan və bu əsərlərin elmi- tarixi əhəmiyyətini üzə çıxararaq dəyərləndirməkdən, eləcə də Türkiyə mühitindəki, ictimai fikrindəki yerini, rolunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Bununla əlaqədar tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

1. Ə.Ağaoğlunun həyatını Azərbaycan və Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində təhlil etmək;

2. Ə.Ağaoğlunun Türkiyədəki ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyəti yeni materiallar baxımından araşdırmaq;

3. Türkiyə yaradıcılığının mərhələ və problemlərini sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etmək;

4. Türkiyə mətbuatı, ədəbi, ictimai mühitindəki fəaliyyətinə aydınlıq gətirmək;

5. Ə.Ağaoğlunu İttihad və Tərəqqiyə gətirən faktorlar və bu partiyadakı fəaliyyətini araşdırmaq;

6. Yaradıcılığında millətçilik və türkçülük problemlərini araşdırmaq;

7. Yaradıcılığında din, islam, islamçılıq problemlərinə münasibətini tədqiq etmək;

8. Ədibin demokratiya, azadlıq, idarəetmə konsepsiyasının özəlliklərini müəyyən etmək;

9. Türkiyə ictimai-siyasi mühitində müxalif "Axın" qəzetindəki fəaliyyətini və müxaliflik institutunun formalaşmasındakı rolunu aydınlaşdırmaq;

10. Ə.Ağaoğlu fəaliyyətindəki və yaradıcılığında liberal dəyərlərin Türkiyə ictimai mühitinə təsir problemlərini tədqiq etmək və s.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya mövzunun aktuallığı, əldə edilmiş nəticələri və yenilikləri ilə nəzəri, elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan mühacirət irsinin mərhələ və problemlərini, strukturunu öyrənmək baxımından nəzəri səciyyə daşıyır. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyətini şərtləndirən faktorlardan biri də Türkiyə və Azərbaycan mühitinin inkişaf yolunu,

istiqlamətlərini, eləcə də bir-birilə qarşılıqlı əlaqələrini öyrənməyə imkan verməsidir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Türkiyə və Azərbaycan mühitinin problemlərini, inkişaf yolunu və konkret olaraq Ə. Ağaoğlu yaradıcılığına aid işin müddəaları və elmi yenilikləri ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri, magistrantları üçün elmi-nəzəri baza kimi gərəklidir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin Elmi Şurası tərəfindən təsdiq olunmuş, həmin universitetin Azərbaycan Ədəbiyyatı Departamentində (5716.01) yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu üzrə 10 məqalə; 3 konfrans olmaqla 13 elmi əsər tezisi nəşr olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas nəticələri aşağıdakı konfranslarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və işin həcmi. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır. Dissertasiya giriş (21 566 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil iki paragraf – 101 536 şərti işarə, ikinci fəsil iki paragraf – 59 190 şərti işarə, üçüncü fəsil iki paragraf – 79 877 şərti işarə), nəticə (6272 şərti işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi 285 729 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın "Giriş" hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun tədqiq tarixi araşdırılır, işin obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, qarşıya qoyulan məsələlər müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın "**Ə. Ağaoğlu Azərbaycan və Türkiyə ədəbi-ictimai mühitində**" adlı birinci fəslinin ilk paragrafı "**Ə. Ağaoğlu həyatı Azərbaycan və Türkiyə ədəbi-ictimai mühiti kontekstində**" adlanır. Burada Ə. Ağaoğlunun Azərbaycan və Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi mühitinə bağlayan faktorlar araşdırılır. Göstərilir ki, Ə. Ağaoğlu Türkiyəyə mühacirətə gedərək bir şəxsiyyət və fikir adamı kimi formalaşmışdır. Fransa həyatı Ə. Ağaoğluna yalnız təhsil, elm və bilik vermir, həm də onun yenilikçi, qərbçi dünyagörüşünü formalaşdırır. O, burada fransız alimləri ilə yaxından dostlaşmaqla yanaşı, həm də gələcək

həyatında mühüm rol oynayan ittihadçılarla tanışlığı baş verir. Ə. Ağaoğlunun Parisdə Əhməd Rza bəylə tanışlığı sonralar bu partiya ilə sıx əməkdaşlığa çevrilir. Bakıda fəaliyyət göstərərəkən Türkiyədə baş verən proseslərlə bağlı məqalələri daha geniş yer tuturdu. Bu məqalələrdən biri Osmanlıda baş verən proseslərə həsr olunmuşdu. "Kaspi" qəzetinin 1903-cü il 21 noyabrında dərc edilmiş "Tərəqqipərvərlər, yaxud gənc türklər" məqaləsində Avropanın təzyiqi altında sarsılmış, çaşbıq qalmış müsəlman aləminin düşdüyü vəziyyət təhlil edilirdi⁸.

Bu hadisələrin məntiqi davamı olaraq Ə. Ağaoğlu əsas hərəkətverici və ideyadaşyıcı nüvəsi olduğu "Difai"(1906) (Müdafiə) antiterror təşkilatını yaratmaq qərarına gəlir və bu istiqamətdə müəyyən işlər görür. M. Məmmədzadə onun "Difai"dəki xidmətlərini nəzərdə tutaraq yazırdı: "Azərbaycan heyəti ictimaiyyəsinin o zamankı düşüncə tərzinə pək müvafiq olan bu "müslümançılıq", daha doğrusu, islamçılıq, "islam millətçiliyinin ideoloqu Ağaoğlu Əhməd bəy idi"⁹.

Ə. Ağaoğlu Türkiyədə "İslam məcmuəsi", "Sirati-müstəqim", "Hikmət", "Haqqa doğru", "Türk yurdu" qəzet və dərgilərində məqalələrlə çıxış edir. İstanbulda fransızca nəşr edilən "Le Jeune Turk"(1912) qəzetinə məqalələr yazan Ə. Ağaoğlu özünün qəzetini açmaq haqqında düşünür və ilk mətbuat orqanını "Tərcümani-həqiqət"i nəşr edir. Tezliklə azərbaycanlı mühacir burada baş verən ictimai-siyasi proseslərin mərkəzinə düşür. Onun evinə Türkiyənin gələcəyi üçün çalışan insanlar gəlirdi.

Siyasi düşüncəsi, çoxlu dil bilməsi, fəaliyyətindəki məqsədyönlülük və s. onu tezliklə İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin əsas mərkəz üzvlüyünə gətirib çıxarır və Afyon-Karahisardan Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilir. Özcan Ufukun bunu "türkçülüyn siyasi düzeyində mənimsənilməsinin və parlamentdə türkçü ünsürlərin daha təsirli olmalarına" bağlaması tamamilə doğrudur. Bu illərdə, doğrudan da, həm Ə. Ağaoğlu, həm də Rusiyadan gələn digər türklər (Y. Akçura, qismən də Ə. Hüseyinzadə) türkçülük istiqamətində

⁸ Ağayev Ə. Tərəqqipərvərlər, yaxud gənc türklər. "Kaspi", 1903, 21 noyabr

⁹ Mirza Bala Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəketi. Yayına hazırlayan Ahmet Karaca. Ankara, 1991, s.35

məqsədyönlü şəkildə çalışırdılar. Şübhəsiz, burada Balkan savaşları öncəsində Osmanlıda qurulan ilk türkçü dərnəklərin ("Türk dərnəyi"(1908), "Türk bilgi dərnəyi" və s.) də rolunu unutmmaq olmaz. Ə. Ağaoğlu "Türk yurdu"nun ilk saylarından başlayaraq məqalələrlə çıxış etmiş və bu məqalələrində türkçülük görüşlərini ifadə etmişdir. Buna qədərki məqalələrində isə onun yaradıcılığında islam və islamçılıqla bağlı mövzular çoxluq təşkil edirdi. Bunu Osmanlının Balkan məğlubiyyətinə bağlayan Ö. Ufukun yazdığına görə "Ağaoğlunun türkçü görüşləri "Türk yurdu" dərgisində müəyyənləşməyə başlamışdır"¹⁰.

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə siyasi həyatında son dərəcə yaxından iştirakı və proseslərin içində olması onun Maltaya sürgünü ilə nəticələnir. Ə. Ağaoğlu da daxil olmaqla 61 nəfər sürgün həyatı yaşayanların əksəriyyəti İttihad və Tərəqqi partiyasının rəhbərləri, üzvləri, yaxud onlara yaxınlıqları ilə tanınan görkəmli fikir adamları idi. Məlumdur ki, 1919-cu ildə Maltaya sürgün edilərkən Ə. Ağaoğlunun üzərində onun haqqında ingilis generalı Tomsonun Parisdəki ingilis əsgəri atəşsinə yazdığı bir tövsiyə məktubu və Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik pasportu var idi. Buna baxmayaraq İstanbulda həbs edilmiş və ittihadçılarla birlikdə Maltaya göndərilmişdi.

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə fəaliyyətində müəllimlik etməsi də mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycandan Türkiyəyə köçərkən o, ilk vaxtlar məhz müəllimlik də etmişdir. Tədqiqatçı Özcan Ufuk onun Darülfünundakı fəaliyyətini yalnız müəllimliklə məhdudlaşdırmayıb, həm də onun qurulmasındakı rolunu yüksək qiymətləndirir¹¹.

"Sərbəst firqə xatirələri" sənədli-bədii publisistik əsər kimi" adlı ikinci paragrafda görkəmli fikir adamının Türkiyədəki ədəbi, ictimai-siyasi fəaliyyəti mərhələlərə ayrılır:

Birinci mərhələ 1909-1919-cu illəri əhatə edir. Bu mərhələdə Ə. Ağaoğlu Azərbaycandan yenidən getdiyindən Türkiyə mühitini öyrənmək, ona inteqrasiya etmək dövrü kimi səciyyələndirmək olar.

İkinci mərhələ, 1919-1931-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə Ə. Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında yaxından iştirak

¹⁰ Özcan Ufuk. Ahmet Ağaoğlu ve rol değişikliği: yüzyıl Dönümünde Batıcı bir Aydın, İstanbul, Donkişot Yayınevi, 2002, s. 91

¹¹ G.ə., s. 92-93

etməklə yanaşı, özünün hüquqçuluğu ilə yeni hüquq cəmiyyətinin yaradılmasında önəmli rolu olur.

Üçüncü mərhələ, millət vəkilliyindən və universitet professorluğundan istefa etdikdən sonranı əhatə edir. Bu dövrü publisistin yaradıcılıq fəaliyyətinin yeni bir mərhələsi kimi də dəyərləndirmək olar. 30-cu illərin əvvəllərini və "Axın" qəzetinə redaktorluğunu istisna etsək, sakit bir həyat yaşamışdır.

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə yaradıcılığını şərtləndirən əsas faktorlardan biri də bədiiliklə sənədliyin qovuşmasıdır. Əgər Azərbaycanda ən çox sırf publisist, qəzetçi kimi tanınırdısa, Türkiyədə daha çox ədəbi, bədii, fəlsəfi taraxatlar yazmaqla yaradıcılıq diapazonunu genişləndirmişdir. Burada yazdığı əsərlərdən biri "Sərbəst firqə xatirələri"dir. Bu əsər həm publisistin özünün obrazı, həm də yeni Türkiyə cəmiyyəti quruculuğundakı rolunu öyrənmək baxımından da zəngin material verir. Əsərdə müəllifin 30-cu illərin əvvəllərindəki fəaliyyəti əksini tapmışdır.

Ə. Ağaoğlunun "Sərbəst firqə xatirələri"(1930) əsərində müəllifin obrazı başlıca yer tutur. Bu əsər həm onun Türkiyənin siyasi həyatında aktiv iştirakını, həm də sarayda və cəmiyyətdə gedən prosesləri reallığı ilə izləməyə imkan verir. Bu proseslərdə İsmət İnönünün oynadığı rola da xüsusi toxunan müəllif, hiss olunur ki, Türkiyənin siyasi həyatında baş verən intriqalardan bezmişdir. Eyni zamanda, Türkiyə siyasi mühitinin də nə zamansa bu yolu keçəcəyini əminliyini ifadə edir. Yeni cəmiyyət, Cümhuriyyət məsələsində son dərəcə modern yol tutan Ə. Ağaoğlu bir partiya ətrafında olan oyunlardan tənqə gələrək bunun səbəbini Şərqi riyakarlığında, "sözlərin arxasında gizlənərək" "xəyalı gerçək kimi göstərməyə" və ölkənin bütün fəlakətlərinin mənbəyini "ruh xəstəliyi" nə bağlayaraq belə bir qənaətə gəlir.

Beləliklə, Ə. Ağaoğlunun "Sərbəst firqə xatirələri" əsərində Türkiyədə yaranan ikinci partiya ətrafında baş verən hadisələrin təsviri dövrün xarakterini, ictimai prosesləri reallıqla təsvir edilir. Əsərin hadisələrin baş verməsindən dərhal sonra yazılması, ancaq çox sonralar dərc edilməsi onu göstərir ki, buradakı bir çox həqiqətləri zamanında yazmaq mümkün olsa da, dərc etdirmək çox çətin idi. Bütövlükdə əsər həm dövrün hadisələri, həm də bu hadisələrin baş aktyorlarının həyatı, xarakteri və fəaliyyəti haqqında müəyyən qənaətlərə gəlməyə imkan

verir. Ə. Ağaoğlunun özünün obrazına gəldikdə, buradan da görünür ki, onun Türkiyə həyatı heç də hamar olmamış, son dərəcə ziqzaqlı keçmişdir. Fəaliyyətində obyektivliyini, prinsipliliyini və səmimiyyətini axıradək qoruyub saxlamışdır. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında, yeni cəmiyyətin formalaşmasında ən önəmli rollardan birinə sahib olmuşdur.

"Ə. Ağaoğlu yaradıcılığı ədəbi, elmi və kulturoloji kontekstdə" adlı ikinci fəsil **"Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi və elmi yaradıcılığı"** və **"Üç mədəniyyət" əsərində kulturoloji görüşləri** paraqraflarına bölünür. Qeyd olunur ki, Ə. Ağaoğlunun fəaliyyətində ədəbi, elmi yaradıcılığı mühüm yer tutur və onun ictimai-siyasi mövzulu əsərlərlə yanaşı, tarixi-ədəbi oçerkləri də vardır. Bu da onu tənqidçi, ədəbiyyatşünas, mədəniyyətşünas kimi xarakterizə edir. Bir çox əsərləri, məqalələri, məktubları və xatirələrində, yeri gəldikcə, ədəbi, elmi mövzulara toxunması və müzakirə açması onu Türkiyə ədəbi mühitində bir tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tarixçi, sosioloq kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Ə. Ağaoğlu tənqidçilik və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə hələ Azərbaycanda olarkən başlamışdır. Bu yazıların mövzusunun Azərbaycan ədəbiyyatı və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı təşkil edirdi. Bu dövr tədqiqatçılıq yaradıcılığı ilə bağlı akademik K. Talıbzadə onun "Şekspirin "Otello"sunu və Şillərin "Qaçaq"ı tatar dilində" məqaləsini nəzərdə tutaraq yazırdı: "Məqalə klassik dramaturgiyanın ən gözəl nümunələrinin Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulması münasibətilə yazılmışdır. Müəllif bu mühüm mədəniyyət hadisəsini "odlu-alovlu xüyalarda" dolaşan "yeniliklərdən" biri kimi mənalandırır, belə tərcümə və tamaşaların Azərbaycan oxucu və dinləyicilərinə Avropa ədəbiyyatının nailiyyəti ilə tanış olmaq imkanı yaratmasının böyük idrak əhəmiyyətini qeyd edir"¹².

Ə. Ağaoğlu tənqidçilik, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq fəaliyyətini Türkiyədə də davam etdirmişdir. Onun Türkiyədə yazdığı tədqiqat xarakterli əsərlərindən biri də "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri"dir. Yazıçı bu əsərini 1917-ci ildə qələmə almışdır. Buna qədər də digər əsərlərində fikirlərini çatdırmaq üçün tez-tez Qərb və Şərq ədəbiyyatlarının ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına müraciətlər

¹² Talıbzadə K. Əhməd Ağaoğlu. "Azərbaycan", 1989, N1, s. 135-146

edirdi. Türkiyəyə qədərki yaradıcılığında isə onun Azərbaycanda "Kafkaz", "Kaspi", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Proqres" kimi qəzetlərdə, xüsusilə rus ədəbiyyatına və ayrı-ayrı yazıçılara dair məqalələri dərc olunmuşdu. Türkiyəyə getdikdən sonra da yazıçı-publisist bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirmişdir.

Ə. Ağaoğlunun "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri"(1932) əsəri yığcam şəkildə, icmal xarakterlidir. Lakin bu yığcamlığa baxmayaraq tədqiqatçı rus ədəbiyyatının inkişaf meyillərini düzgün müəyyənləşdirmiş, mərhələlərini, hadisə və şəxsiyyətlərinin yaradıcılığına, əsərlərinə, eləcə də ədəbi prosesə obyektiv qiymət vermişdir. Müəllif rus ədəbiyyatının əsas xarakteri kimi onun həyatiliyini göstərərək yazır: "Heç bir millətdə ədəbiyyat ruslarda olduğu qədər həyatla müvazi surətdə yürüməmişdir. Ədəbiyyatın bu istiqaməti rus zehniyyətinə o qədər uyğun gəlmişdir ki, rus ədəbiyyatı nəzəriyyəçiləri ədəbiyyatı tərif edərkən, ümumiyyətlə, onu həyatın və mühitin aynası deyə səciyyələndirmişlər. Və həqiqətdə rus ədəbiyyatının tarixi rus mədəniyyətinin tarixidir. Zamanın bütün cərəyanları, mühitin bütün lövhələri ədəbiyyatda əks eyləmişdir: siyasi, ictimai, fəlsəfi, bədii, fikri və hissi cərəyanları ədəbi əsərlərdə təqib etmək qabildir"¹³.

Ə. Ağaoğlunun tədqiqatında ədəbiyyat tarixçiliyinin həm müasir, həm də ən çətin yolu seçilmişdir. Ədəbiyyatın bu cür təhlil üsulu həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ tam olaraq formalaşmamışdı. Bu təhlildə ədəbi hərəkət bütöv inkişafda göstərilir, rus ədəbiyyatının ümumi xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlirdi ki, Ə. Ağaoğlu yeni nəsil tənqidçi və tədqiqatçılardan olduğundan ədəbi inkişafı nəzəri cəhətdən təhlil etməyə, ümumiləşdirmələr, müqayisələr yolu ilə fikirlərini çatdırmağa nail olurdu. İkinci tərəfdən, araşdırma rus ədəbiyyatı ilə bağlı olduğu üçün müəllifin əlinin altında bəzi mənbələrin olması ehtimalı da vardır. F. Köçərlinin ədəbiyyat tarixi isə ilk olduğundan, olsun ki, bu cür ümumiləşdirici, müqayisəli təhlillər az idi, daha çox şəxsi arxivlərdən, əlyazmalardan istifadə etmişdir.

Ə. Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsərində bir çox problemlər, daha doğrusu, mədəniyyət, dövlət, din, əxlaq, cəmiyyət, fərd, ailə və cəmiyyət

¹³ Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 392 s.

anlayışları təhlil edilir və yeni konsepsiyalar irəli sürülür, "mədəniyyət nədir?" sualına cavab axtarılır, "İslam mədəniyyəti", "Qərb mədəniyyəti" arasında ortaq xüsuslar, "qalib və məğlub" mədəniyyətlər müəyyənləşdirilirdi.

"İran və inqilabı"(1934) əsərində inqilabın tarixinə də geniş yer ayrılır; İran şahının bu prosesdə ingilislərə və ruslara güvənməsi, onların siyasi və hərbi gücündən istifadə etməsi, xüsusilə rusların bir çox proseslərdə ordunun gücü ilə inqilaba müdaxilələr etməsi və s. kimi məsələlər detalları ilə verilir.

Ə.Ağaoğlunun həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də İran inqilabının tarixinə dair əsərləri, irəli sürdüyü fikirlər və gəldiyi qənaətlər onun bir tədqiqatçı, ədəbiyyatşünas və tarixçi olduğunu bir daha göstərir. Onun əsərlərinin üslubu elmi olduğu kimi, təhlilləri, gəldiyi nəticələr də dövrünün elmi yeniliklərini özündə ehtiva edirdi. Bu əsərləri və görüşləri ilə o, Türkiyə ədəbi-elmi mühitinə bir yenilik gətirmiş olur.

"Üç mədəniyyət" əsərində kulturoloji görüşləri adlı ikinci paragrafda Ə.Ağaoğlu ailə, fərd, əxlaq məsələsinə mədəniyyət konsepsiyası kontekstində nəzər salmışdır. Mədəniyyət anlayışı və yeni mədəniyyət konsepsiyası yaradıcılığında epizodik xarakter daşımamış, əksinə getdikcə daha da dərinləşmiş və Türkiyə yaradıcılığında genişlənərək mühüm bir yer tutmuşdur. Onun mədəniyyət düşüncələri ayrı-ayrı məqalələrində, ən əsası isə 1919-1920-ci illərdə Malta sürgünündə yazdığı "Üç mədəniyyət" əsərində konsepsiya şəklində ifadə olunmuşdur. Bu əsərdə Ə.Ağaoğlu dünya sivilizasiyasının beşiyi olan Şərqi mədəniyyətinin tənəzzülünün səbəblərini göstərməklə yanaşı, Qərb mədəniyyətini mənimsəmə yollarını və formalarını da axtarmışdır.

Ə.Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" əsərində əvvəlcə "mədəniyyət" anlayışının mücərrəd məna daşımamışını önə çəkir və bunun üçün bu anlayışın özünün mahiyyətini açmağa çalışır. O, "mədəniyyət" anlayışını "sivilizasion" anlayışı ilə bərabər tutaraq ona verilən tərifləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlir ki: "Biz bu deyimi, zənnimizcə, bütün tərifləri əhatə edən və bu kəlməyə ən geniş mənəni verən "Həyat tərzii" olaraq qəbul edirik. Belə ki, mədəniyyət demək "həyat tərzii" deməkdir. Yalnız həyat qavarmını ən geniş və əhatəli bir mənada

anlamaqdır. Həyatın bütün təcəllilərini, maddi və mənəvi bütün olaylarını o qavram əhatə etməlidir"¹⁴.

Ə. Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" əsərində bir fikir adamı kimi, özünü tamamilə bu təmayüllərdən kənara çəkir, sanki bu mədəniyyətlərin müqayisəsində hissə qapılmır, əksinə faktlarla ehtimallarını, nəzəri və praktik düşüncələrini sübuta yetirməyə çalışır. Doğrudan da, onun yaşadığı dövərdə baş verən hadisələr, cəmiyyətdəki cərəyanlar, baş verən tarixi, ictimai-siyasi hadisələr problemin nə qədər ciddi olduğunu göstərirdi. Bu zaman istər Asiya, istərsə də islam cəmiyyətlərində bir-biriylə mücadilə aparan iki axını aydın görmək olurdu; məhəlli, əski ənənələrə dayanan mədəniyyətlə, Qərb mədəniyyəti tərəfdarlarının mübarizəsi davam edirdi. Bir tərəf keçmiş və yüzillərdir sahib olduğu ənənəni qorumağa çalışır, o biri tərəf isə mühafizəkarlığa meydan oxuyaraq qərb mədəniyyətini təbliğ edirdilər.

Beləliklə, Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığında kulturoloji görüşlərin başlıca yer tutduğunu aydın görmək olar. Onun onlarla məqalələrində və fundamental əsərlərində din, islamçılıq, cəmiyyət və insan, fərd problemləri geniş formada təhlil edilir, yeni fikirlər və ideyalar irəli sürülürdü.

"Ə. Ağaoğlu yaradıcılığında yeni cəmiyyət axtarışları" adlı üçüncü fəsil "**Ə. Ağaoğlunun bədii-fəlsəfi traktatlarında yeni həyat prinsipləri**" və "**Didaktik və utopik əsərlərində yeni cəmiyyət obrazı**" paragraflarında ifadə olunur. Göstərilir ki, Ə. Ağaoğlu cəmiyyəti formalaşdıran amilləri nəzəri cəhətdən araşdırır və Türkiyə cəmiyyətində bunların bəzilərinin tamamilə yox olduğunu, bəzilərinin isə mahiyyəti pozularaq cəmiyyət dışı bir şəkil aldığını önə çəkir. Beləliklə, cəmiyyəti formalaşdıran amillər üzərində dayanan Ə. Ağaoğlu burada da Qərb nümunəsini əsas götürür və belə qənaətə gəlir ki, cəmiyyətdə istibdadın maddi nümunəsi atılmışsa da, hələ də mənəvi tərəfi qalmaqdadır, bizdə cəmiyyət yoxdur, mexaniki olaraq və təsadüflə bir yerə toplanmış adamlar vardır.

Cəmiyyət probleminə yazıçı "Mən kiməm?"(1939) əsərində də müraciət edir; onun İçi ilə Çölü arasındakı daxili mübarizənin əsasını, demək olar ki, cəmiyyət problemləri təşkil edir. Yazıcının İçi həmişə

¹⁴ Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı: "Mütərcim", 2006, 154 s.

cəmiyyət qanunlarına əməl etməyə, cəmiyyəti inkişaf etdirməyə çalışırsa, Çölü cəmiyyəti qurd kimi içindən yeməyə üstünlük verir. Çölün riyakarlığı, eqoizmi, fikir dəyişimi, gözügötürməzlik, qısqanclıq, "mənə nə?" fəlsəfəsi cəmiyyəti daim geriyyə çəkir. Buna görə də Çölünün cəmiyyətdə çox böyük ziyan vurduğunu nəzərdə tutan İç Çölü ilə cəmiyyət arasındakı təzadı aradan götürməyi, cəmiyyətin yaşaması üçün buna çarə tapılması haqqında düşünür: "Zahirinin cəmiyyəti yıxan xüsusiyyətlərinə qarşı qəti bir mücadilə açılmalıdır və necə ki, canlı və mövcud, şərəf hissini gözləyən mühitlərdə yarınanlara, yalançılara, riyakarlara və s. cəmiyyət içində çox yer verilməz, hörmət edilməz, qovular, uzaqlaşdırırlar-bizdə də eyni yolla getmək zamanı gəlib çatmışdır"¹⁵.

Ə. Ağaoğlunun fəaliyyətində əsas yerlərdən birini, azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəsi və onun elmi-nəzəri əsaslarını yenilikçi mövqedən işləmək tutur. Bu mənada yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin demokratik əsaslarla qurulmasında onun da rolu böyükdür. Onun demokratiya anlayışında həmişə fərd öndə olmuşdur, lakin cəmiyyət o zaman hələ bu barədə yetərli bilgilərə sahib deyildi. Bu qüsurları aradan qaldırmaq üçün isə zamana ehtiyac olduğu kimi, cəmiyyətdəki mövcud xəstəlikləri, qüsurları da yox etmək lazım gəlirdi. Buna görə də Ə. Ağaoğlunun demokratiya anlayışı həm fəaliyyətində, həm də əsərlərində paralellik təşkil etmişdir.

"Sərbəst insanlar ölkəsində"(1930) əsəri janrına və ideyasına görə Türkiyə mühiti üçün tamamilə yeni bir modeldir. Belə ki, burada yazıçı-publisistin dövlət, fərd, cəmiyyət, azadlıq və s. bağlı fikirləri yeni formada təqdim edilir. Mövcud cəmiyyətdə olmuşlardan yazmağın çətinliyini dərk edən müəllif burada tamamilə başqa bir yol seçmişdir; təsvir olunan hadisələrin mövcud Türkiyə cəmiyyəti ilə zahirən əlaqəsi az olduğundan (əslində isə daxili bir bağlılıq vardır), əsasən nəzəri xarakter daşıyır, ümumiyyətlə cəmiyyət, demokratiya, azadlıq, sərbəstlik kimi məsələlərdən bəhs edirdi. Bu cəhətdən "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində Avropa utopik ədəbiyyatının, eləcə də Tomas Mor (1478-1535) və Tomazo Kompanellanın (1568-1639) utopist romanlarının da müəyyən təsiri duyulur. Azərbaycan ədəbiyyatına gəldikdə isə bu əsər

¹⁵ Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 392 s.

Mirzə Fətəli Axundzadənin "Kəmalüddövlə məktubları" (1865), Əli bəy Hüseynzadənin "Siyasəti-fürusət" (1907) və Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" (1923) əsərləri ilə səsleşdiyini qeyd edə bilərik. Ancaq bu səsleşmələr adları qeyd olunan əsərlərlə müxtəlif yöndən və problemlər baxımından səsleşir. Məsələn, M.F.Axundzadənin "Kəmalüddövlə məktubları" əsərindəki idarəetmə məsələləri, Ə.Hüseynzadənin "Siyasəti-fürusəti" ilə siyasi proseslərin alleqorik şəkildə təsviri, M.Ə.Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" əsəri ilə siyasi hadisələrin yaşadığı ölkənin ictimai proseslərinə tətbiqi baxımından uyğun gəlir. Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov əsəri "traktat" adlandıraraq yazır: "Ə.Ağaoğlunun ömrünün yetkin vaxtında, 1930-cu ildə çap etdirdiyi "Sərbəst insanlar ölkəsində" traktatında tapmışdır¹⁶. Cəmi bir səhifə sonra isə, görkəmli tədqiqatçı əsəri "janrına görə bədii-fəlsəfi traktatlar silsiləsinə daxil edilə bilər" qənaətinə gəlir. Vaqif Sultanlı isə "siyasi-fəlsəfi esse" hesab edir¹⁷.

"Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri, hər şeydən əvvəl, nəzəri, fəlsəfi xarakter daşıyır, özgürlüyün siyasi və hüquqi bazası yarandıqdan sonra əsas vəzifənin xalqa özgürlük qazandırmaq və xalqa bunu aşılamaq, xalqı buna alışdırmaq ideyalarını təbliğ edir. Lakin əsər nə qədər fəlsəfi, nəzəri xarakter daşısa belə, təsvir olunan cəmiyyətin Türkiyə cəmiyyəti olmasa belə, türk cəmiyyətinə yönəlik yazıldığı aşkardır.

Janrına görə bədii-fəlsəfi traktatlar silsiləsinə daxil edilən "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri zamanında birbaşa kitab şəklində dərc olunmamışdır; əvvəlcə hissə-hissə "Cümhuriyyət" qəzetində nəşr edilmişdir. Oxucuların göstərdiyi maraq və rəğbət, aldığı çağırış məktubları müəllifə bu əsəri bir kitab şəklində buraxmağı sövq etmişdir. Əsərin strukturuna gəldikdə, demək lazımdır ki, XVII əsrdən bu yana bu cür səyahətlər, əxlaqi, bədii traktatlar yazılırdı. Müəllifin fikirlərini fəlsəfi, əxlaqi, siyasi cəhətdən izah etməsi mövcud durumda Türkiyədəki ictimai-siyasi motivlərlə bağlı olmuşdur. Müəllif əsərini süjetlilik üzərində qurmuşdur; konkret həyat hadisələri və lövhələri, detallarla və insan obrazları ilə daha çox didaktik və maarifçilik baxımından izah

¹⁶ Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu, Bakı, «Ərgünəş» nəşriyyatı, 2014, s. 78

¹⁷Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı: "Şirvanəşr", 1998, s.37

etməyə çalışır. Ancaq eyni zamanda bədii təxəyyülün də burada geniş rol oynayır. **"Didaktik və utopik əsərlərində yeni cəmiyyət obrazı"** adlı ikinci paragrafda yeni cəmiyyət quruculuğunda fikirləri, konsepsiyası təhlil edilir. "Mən nəyəm", "Könülsüz olmaz", "Tanrı dağında", "Peyami səfaya axirətdən məktublar" və onlarla əsərlərində yeni cəmiyyət axtarışlarına geniş yer verilir. Bu əsərlər məzmununa, ideyasına, üslubuna görə də ədəbiyyatımızda yeni və orijinaldır. Məzmununa, ideyasına və üslubuna görə bu əsərləri yalnız Ə.Hüseynzadənin "Siyasəti-fürusət", M.Ə.Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" ilə müqayisə etmək olar. Lakin Ə.Ağaoğlunun bu əsərləri ideya tutumuna, polifonizminə görə Qərb filosoflarının əsərlərilə daha çox yaxınlıq təşkil edir. Burada həm reallıq, həm didaktika, həm də utopiya olduğunu aydın şəkildə görmək olar.

"Könülsüz olmaz" bu əsərlər içərisində ilk yazılanlardandır. Publisistin birdən-birə gündəlik siyasi məsələləri əhatə edən əsərlərdən bir qədər mücərrəd və nəzəri xarakter daşıyan əsərlər yazmağa başlaması, onun özünün siyasi durumu və mövcud cəmiyyətin fərqli baxışa münasibətindən irəli gəldiyini söyləmək mümkündür.

"Könülsüz olmaz" əsərində cəmiyyət hadisələri, dövlət, fərd, ictimai-siyasi proseslər bədii şəkildə təsvir edilir. Əsər üçün yazıçı maraqlı süjet xətti qurmuşdur. Belə ki, əsərin qəhrəmanı (müəllifin özü olması şübhə doğurmur) indi əlli yaşında olan gənclik dostu Turqutu uzun illərdir ki, görə bilmirdi. Onunla bir məktəbdə təhsil almış, birlikdə türk ədəbiyyatına milli vətənpərvərlik motivləri gətirən Namiq Kamalın (1840-1880), TənziMAT dövrü türk siyasi və dövlət xadimi Ziya Paşanın (1826-1880) əsərlərini oxuyaraq məmləkətin keçirdiyi fəlakətlərdən, istibaddan qurtulmaq yollarını düşünmüş, inqilabın ölkəyə gətirdiyi mənfəətlərdən söhbət açmışdılar. Turqutun o illərdə dediyi sözlər hələ də onun qulaqlarında səslənirdi: "Ah, zalımlar! Ah, alçaqlar! Bir gün gələcək cəzanıza çatacaqsınız!"-deyə hədələyib mənə xitabən: "Ah, qardaşım, o zaman necə də xoşbəxt günlər olacaq! Nəhayət, türklər də başqaları kimi zülm və əsarətdən qurtulacaqlar. Biz də başqaları kimi sərbəst və şərəfli bir həyat keçirə biləcəyik",-deyərək məni qucaqlayır və gözlərindən yaşlar axırdı"¹⁸.

¹⁸ Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, s.91

Ə. Ağaoğlunun Türkiyə siyasi həyatındakı daxili mübarizəsini, yaxud siyasi düşüncəsini əks etdirən əsərlərindən biri də "Ben neyim?" (bu əsər V. Quliyevin təqdimatında "Mən kiməm?" adı ilə dərc edilmişdir-M.K.) əsəridir. Bu əsər "Cümhuriyyət" qəzetində 5 sentyabr 1936-cı ildən çıxmağa başlamışdır. Bu seriyadan müəllifin beş məqaləsi dərc olunmuş, sonra davam edilməmişdir. Yalnız 19 fevral 1939-cu ildə yenidən bu yazılara qayıdılmış və yenə də "Cümhuriyyət" də çapını davam etdirmişdir.

Ə. Ağaoğlunun "Ben nəyim?" əsəri kitab halında ilk dəfə ölümündən sonra İstanbulda çap olunan "Ağaoğlu külliyyatı"nda yer almışdır. Yazıçının oğlu Səməd Ağaoğlu bir çox qəzetlərdə, məcmuələrdə dərc edilmiş məqalələrini bir yerə toplayıb kitab şəklində dərc etdirmişdir. Azərbaycan dilində isə ilk dəfə əsər tədqiqatçı alim Vilayət Quliyevin dilimizə uyğunlaşdırması ilə "Mən kiməm?" adı ilə "Seçilmiş əsərləri"ndə²¹ dərc edilmişdir. "Seçilmiş əsərləri"ndə bu adla dərc edildiyindən bundan sonra biz də əsəri bu cür adlandırmağa üstünlük verdik.

"Mən kiməm?" əsərində müəllif Şərqdə olan eqoizmdə gen-bol rifah içində yaşamağın əsas amillərdən biri olduğunu önə sürür. Eqoist adamlar bahalı paltarlara, zəngin mülklərə, cıdır yarışmalarına, barlara, ballara məftun olur, hər yerdə birinci olmaq istəyir, çox pul xərcləmədiyi gün özünü bədbəxt sayır. Bəzən İçində oyanan altruizm duyğusu ona əzab verərək bu qədər lazımsız xərclərin "bir-iki kasıb məktəb uşağına" etməyin mümkünlüyünü yada salır. Lakin Çölü dərhal qarşısını kəsərək bu fikrin reallaşdırılmasına mane olur.

Ə. Ağaoğlunun 30-cu illərdə yazdığı əsərlərdən biri- "Tanrı dağında" əsərinin mövzusu əski türk həyatından alınmışdır. Bu əsər digər əsərlərindən fərqli olaraq ictimai, siyasi mövzuda deyil. Ancaq müəllifin əvvəlki əsərlərlə səsləşən mesajlar vardır ki, məhz bu baxımdan ona nəzər salmaq və təhlil etmək lazım gəlir. "Tanrı dağında" əsəri ilk dəfə silsilə məqalələr şəklində "Cümhuriyyət" qəzetində (1939-cu il 2 fevral) dərc edildikdən sonra "Ağaoğlu külliyyatı"nın birinci cildinə daxil edilmişdir. Əsərin mövzusu məşhur rus türkoloqu V. İ. Seroşevskinin Sibir və Altay türklərinin mifologiyası, dili və dinindən bəhs edən "Yakuti. Opit etnoqraficeskoqo issledovaniya" kitabındakı süjetlərdən birindən istifadə edilərək yazılmışdır. Ümumiyyətlə, "Tanrı dağında"

əsərində müəllifin əsas məqsədi kökə, torpağa qayıdışı tərənnüm etməkdən ibarətdir.

"Tanrı dağında" əsərində qəhrəmanın bir şamanla Tanrı hüzuruna getməsi təsvir edilir. Yol çətin və qorxulu olsa da, onlar yollarına davam edirlər. Çünki Tanrıya qovuşmaq o qədər də asan deyildi. Yolda onlara iki canavar rast gəlir. Ac canavarlar qorxunc bir nərə ilə üstlərinə atılmaq üzrə idi ki, şaman belindəki tütəyi çıxarıb çalmağa başlayır. Canavarların ikisi də tütək səmindən heyran olaraq onu dinləyirlər.

Dissertasiyanın "Nəticə" hissəsində tədqiqatın ümumi məzmunundan doğan müddəalar və yekun qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Dissertasiyada əldə edilmiş nəticələrin bəziləri bunlardır:

-Ə. Ağaoğlunun bütün yaradıcılığı cəmiyyəti inkişaf etdirməyə yönəlmiş və əməli fəaliyyəti ilə üst-üstə düşmüşdür.

-Ə. Ağaoğlu bir mədəniyyətşünasdır; məqalələrində, publisistik, didaktik, fəlsəfi əsərlərində türk mədəniyyətini, düşüncəsini daim müdafiə etmiş və dünya mədəniyyətindəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

-Ə. Ağaoğlu Türkiyədə yaşamasına baxmayaraq Azərbaycanda gedən siyasi-ictimai prosesləri də dərinlən izləmiş, mümkün olduğu qədər fəaliyyəti ilə buradakı proseslərdə iştirak etmişdir.

-Müasirlik Ə. Ağaoğlunun həm əsərlərində, dünyagörüşündə və ictimai-siyasi fəaliyyətində söykəndiyi və onu inkişaf etdirdiyi ən önəmli faktorlardan biridir. Avropalaşma və müasirləşmə, demək olar ki, onun yaradıcılığının və siyasi fəaliyyətinin ana xəttidir.

-Ə. Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında və Böyük Millət Məclisinin fəaliyyətinin ilk illərində son dərəcə əhəmiyyətli rola sahib olmuş, Qarsdan millət vəkili kimi bir sıra önəmli işlər görmüşdür.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin Azərbaycanda və xaricdə dərc edilmiş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Karahan, M. Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığında dünyəvi dövlət və cəmiyyət arayışları/-Sumqayıt: Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi.-2016. Cild 12, №-4.-s.42-46.

2. Карахан М. Роль Ахмеда Агаоглу в общественном мнении Турции / - Киев: Мова і культура. - 2016. Випуск 23, Том 183. - с. 165-173.
3. Əhməd bəy Ağaoğlunun üç mədəniyyət konsepsiyası/ Bakı: Starteji Təhlil jurnalı.-2016. № 3-4(17-18).-s.243-251.
4. Əhməd Ağaoglunun “Sərbəst firqə xatirələri” əsərində Türkiyə gerçəklikləri/ Bakı:Türkoloji elmi-mədəni hərəkətində ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar mövzusunda Beynəlxalq Konfrans.-14-15 noyabr, 2016.-s.413-417.
5. Əhməd Ağaoğlu Türkiyə ədəbi, ictimai –siyasi mühitində/ Bakı:Tarix və onun problemləri: nəzəri,elmi, metodik jurnal.-2017.№1.-s.42-46.
6. Əhməd Ağaoğlunun “Könülsüz olmaz”əsərində Türkiyə gerçəklikləri/ Bakı: Dil və ədəbiyyat: Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.-2017.-1(101).-s.233-236.
7. Əhməd Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsində “əsərində yeni cəmiyyət prinsipləri/Bakı: Filologiya məsələləri. Elm və təhsil.-2017.-№3.-s.422-429.
8. Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti/Bakı: Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.-2017.-2(102).-s.194-196.
9. Ahmet bey Ağaoğlunun sanatında islam/ Türkiyə, Sivas Cumhuriyyət Universiteti,VII.Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Kongresi.-Birinci baskı, Sivas.-2018.-s.305-311.
10. Əhməd Ağaoğlunun Türkiyə ictimai fikrində rolu haqqında/ Bakı: Bakı Qızlar Universiteti.-2019.-№1.-s.3-9.
11. Əhməd bəy Ağaoğlu: Şuşadan Ankaraya/ Bakı: Azərbaycan, ədəbi-bədii jurnal.- 2019.-№ 11.-s.193-199.
12. Ahmad bay Aghaoglu's Activity in Literary and Cultural Criticism/Bakı: Khazar journal of humanities and social science -2019.-Volume 22. № 4.-p.45-57.
13. Əhməd Ağaoğlu: Böyük türk fədaisi/ Bakı: Azərbaycan İlahiyyat institutu, Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA), Türk Ocaqları İstanbul şöbəsi və İstanbul Universiteti Türkiyat Araşdırmaları İnstitutu, “Türk dünyasının görkəmli ictimai-siyasi xadimi- Əhməd bəy

Ağaoğlu” mövzusunda elmi konfrans.-19-20 sentyabr,2019.-
s.400-409.

Dissertasiyanın müdafiəsi “___” _____ 2021-ci il tarixində saat ___ AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəh. İstiqlaliyyət küçəsi 53. AZ 1001. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “___” _____ 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: _25_/_05_/2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 36693

Tiraj: 100